

Pluralism och religionsfrihet

i muslimska samhällen genom historien

Islam uppstod i en multireligiös miljö. Den arabiska halvön på 500- och 600-talen e.Kr. var en gigantisk ekokammare för olika religiösa strömningar, där de abrahamitiska religionerna judendom och kristendom samt den fornpersiska religionen zoroastrismen och en rad andra religiösa traditioner var representerade. Det var dock en polyteistisk religiös tradition som hade den ledande ställningen i regionen – en religiös tradition som stod i skarp kontrast till islams monoteism.

Förhållandet mellan företrädarna för islam och den polyteistiska religiösa traditionen på den arabiska halvön kännetecknades av fientlighet och kompromisslöshet. Ingenting av parterna var villig till någon teologisk kompromiss. Styrkeförhållandena på marken gjorde dock att båda parter så småningom gick med på olika former av kompromisser. Det kända *Hudaybiyya-avtalet* som undertecknades mellan Muhammed och ledarna för staden Mecka är ett exempel på detta. Muhammed avstod från att omnämnas som Guds sändebud och avtalet fick inte inledas med "I Guds (Allahs), den Barmhärtige, den Nåderikes, namn" och i gengäld gick Meckas ledarskap på att lämna fri lejd till Muhammed och hans följeslagare att beträda Mecka för att genomföra pilgrimsfärden till helgedomen Kaba.

Bokens folk

Förekomsten av olika religiösa strömningar gjorde att redan vid islams begynnelse behövde muslimska företrädare ta ställning till frågan om förhållandet till icke-muslimer. Den snabba geografiska utbredningen gjorde att det islamiska riket utvecklades till ett multietniskt, multireligiöst och mångkulturellt rike. Det gjorde att frågan om förhållandet till icke-muslimer som levde under muslimskt herravälde blev än mer aktuell. Vid sidan av den teologiska polemiken intog muslimerna en för tiden ganska tolerant inställning till andra religioner.

Periodvis präglades relationen till andra religiösa traditioner av en sorts förmodern toleranstanke, men det fanns också oroliga perioder som snarare kännetecknades av intolerans. En grundsten i den islamiska läran är att islam framställs som den sanna, kompletta och sista religionen. Detta anspråk ställer förhållandet till människor som bekänner sig till andra religioner på sin spets. Islam framträdde också under en tid då den religiösa tillhörigheten var den viktigaste grunden för människans identitet och hennes möjlighet att åtnjuta olika former av grundläggande rättigheter. Trots den åtskillnad som görs mellan muslimer och icke-muslimer erkänner islam en rad långtgående juridiska rättigheter för icke-muslimer som lever under muslimsk överhöghet. Det handlar om föreskrifter som regleras i bestämmelser om Bokens folk, de så kallade *dhimmi*, det vill säga människor som lever under muslimskt herravälde och officiellt har erkänts som tillhörande en icke-muslimsk religion. Regelverket kom redan under Muhammeds egen livstid och blev en ledstjärna i förhållandet till judar och kristna som levde på den arabiska halvön och senare i kontakt med andra religiösa grupper. Enligt dessa bestämmelser skulle alla som ansågs tillhöra Bokens folk garanteras en sorts religionsfrihet. De skulle få behålla sin tro, utöva sin religion och inte utsättas för påtryckningar att omvända sig till islam. Bestämmelserna skulle också fungera som en garanti för fredlig samexistens mellan muslimer och icke-muslimer under muslimskt herravälde.

Tolkningen av dessa bestämmelser har emellertid inte varit entydig, delvis beroende på att Koranens utsagor i denna fråga är något vaga.

Bestämmelserna om Bokens folk hade, enligt den franske islamologen Louis Massignon (1883-1962), en semitisk rot. Med hänvisning till uppmaningar om att ta hand om främlingar och förtryckta i den bibliska traditionen (exempelvis 2 Mos 22:21, 3 Mos 19:33 och 5 Mos 27:19) anser Massignon att respekten för människans person finns i alla de tre abrahamitiska religionerna. Det var emellertid islam som först gav den en fungerande social och politisk form genom att göra ett slags avtal med icke-muslimer som levde under muslimsk överhöghet, skriver Massignon. Det innebar att judar, kristna och senare även en rad andra religiösa grupper kunde behålla sin religion och få beskydd under förutsättning att de betalade en särskild personskatt utöver den skatt som övriga undersåtar skulle betala och att de skulle "ödmjuka sig". Tolkningen av innebörden av det senare har varierat under olika perioder och varit beroende av diverse politiska, ekonomiska och historiska omständigheter. Enligt historiska källor kunde det handla om så skilda områden som begränsning av de beskyddades rörelsefrihet, förbud att få gifta sig med muslimska kvinnor, begränsningar när det gäller byggande och restaurering av kyrkor, synagogor eller andra religiösa tempel, begränsningar gällande missionering bland muslimer och förbud mot att hindra Bokens folk att konvertera till islam. Under vissa tider har det funnits bestämmelser om speciella klädesplagg som Bokens folk skulle få bära. Föreskrifterna kunde också innebära juridisk diskriminering. Vid tvister mellan muslimer och Bokens folk vägde en muslims vittnesmål mot två vittnen tillhörande Bokens folk. De olika tolkningarna kring regelsamlingarna om Bokens folk kunde under bokstavstroga härskares eller nitiska konservativa och intoleranta religionstolkares tid samt under politiskt oroliga tider och ekonomiska missförhållanden innebära en inskränkning i det vardagliga livet för de berörda, men de ledde i undantagsfall till rena förföljelser. Exempel på sådana tillfällen är förföljelser av hinduer under de turkiska ghaznavidernas era (963-1187) som etablerade sitt rike i nuvarande Afghanistan. När sultanen och krigsherren Mahmoud av Ghazna erövrade Indien på 1000-talet utsatte han hinduer i Indien för förföljelser med motiveringen att dessa var hedningar och inte räknades bland Bokens folk. Denna behandling av hinduer kom att bli en engångsföreteelse och upphörde ganska snart när muslimska härskare i Indien i praktiken kom att behandla hinduer som Bokens folk. Ett annat exempel är förföljelser av kristna och judar under de fanatisk-sekteristiska al-Mohadernas era i det muslimska Spanien (1147-1212), vilken också kom att bli en parentes i al-Andalus muslimska era.

Den algerisk-franske idéhistorikern Muhammed Arkoun (1928-2010) anser att under perioder av ekonomisk och politisk stabilitet har dessa bestämmelser legat till grund för en fredlig och konstruktiv samexistens mellan muslimer och icke-muslimer. Oberoende källor, exempelvis judiska dokument som finns bevarat från denna period, vittnar om att bestämmelserna om Bokens folk underlättade samarbete över religionsgränser, exempelvis inom handeln. Judiska dokument från perioden mellan 900-1200-talen som hittades i en synagoga i Gamla Kairo, visar att judar som levde i denna region (Egypten, Nordafrika och övriga Mellanöstern) åtnjöt inte bara religionsfrihet, utan slapp en rad diskriminerande regler som drabbade judar i kristet dominerade områden. Judarna var exempelvis inte hänvisade till speciella yrken eller särskilda bostadsområden, de hade rätt att köpa mark och det fanns stor social spridning bland dem i fråga om yrken och social status. Dokumenten som bestod av bland annat brev och avtal mellan judar och deras affärspartner förvarades i ett särskilt rum i synagogan då det var förbjudet att förstöra skriftliga dokument som

innehöll Guds namn. Dokumenten vittnar om att judar fanns representerade i olika sociala grupper och samhällsskikt samt olika yrkesgrupper som exempelvis inom diverse hantverksyrken, handel, bank- och penningverksamhet, vård, förvaltning, administration, utbildning, eller diverse religiösa funktioner. Den amerikansk-judiske arabisten Shelomo Dov Goitein (1900–1985) som har studerat dessa dokument skriver i sin bok *Letters of medieval Jewish traders* att de vittnar om ett långtgående samarbete och kompanjonskap mellan judiska och muslimska köpmän vilka bedrev långväga handel över hela Nordafrika, Spanien, Italien, Sydfrankrike, Syrien, Mesopotamien, Persien, Bysans och ända bort till Indien. Dokumenten visar bland annat att handelsavtalen reglerade sådant som att handelspartnerna skulle respektera varandras helgdagar, det vill säga sabbaten för judar och muslimernas religiösa plikter under fredagar.

Att ta vara på de individuella kvaliteterna

Den periodvis gynnsamma utvecklingen i det muslimska Spanien, al-Andalus, som under närmare 800 år (711 till 1492) var under muslimskt herravälde har inom forskningen lyfts fram som ett exempel på förmodern pluralism och religionsfrihet. Denna utveckling tar sin början i att den siste kvarvarande prinsen ur den umayyadiska dynastin, som hade sin huvudstad i Damaskus, Abd al-Rahman (731–788) flyr hals över huvud till al-Andalus för att undkomma den rivaliserande dynastin abbasidernas bödlar. Han bildade emiratet i Còrdoba och rivaliteten med abbasiderna gjorde att banden med deras kalifat och därmed också det övriga islamiska riket klipptes av på ett tidigt stadium. De avklippta banden hade inte bara betydelse för den politiska och ekonomiska utvecklingen, utan påverkade förhållandet till religionen, islam, i en pragmatisk riktning.

Muslimerna lyckades utveckla en kulturellt och materiellt framgångsrik civilisation där judar, kristna och muslimer levde i fredlig samexistens under långa perioder. Det omtalade andalusiska fenomenet utgår från många samverkande faktorer. Under långa perioder dominerades regionen av politisk stabilitet, ekonomisk tillväxt, civilisatorisk utveckling och sist men inte minst fredlig samexistens mellan muslimer, kristna och judar. Det gäller främst perioden som kommit att benämnas som guldåldern på al-Andalus, det vill säga perioden under kalifatet i Còrdoba (912–1031). Under perioden mellan 750-talet fram till mitten av 1000-talet kännetecknades utvecklingen i al-Andalus av materiellt välstånd, kulturell blomstring, framgångsrik handel, förbättrat jordbruk, stadsmiljöer med storslagna palats, bibliotek med hundratusentals böcker, upplysta gator, offentliga badinrättningar, kanalsystem för avlopp, akvedukter med rinnande vatten etcetera. Den kulturella blomstringen kom till uttryck genom hov som bedrev generös mecenatverksamhet för forskare, poeter och lärda inom olika discipliner. Makthavare såg en status i att avsätta medel för att understödja vetenskaplig, litterär och annan form av verksamhet vid sina hov. Under denna era gjordes stora framsteg inom skönlitteraturens, poesins, den naturvetenskapliga forskningens och filosofins område. En rad framstående lärcentra och andra vetenskapliga institutioner som observatorier och bibliotek etablerades i Còrdoba, Toledo med flera orter på al-Andalus. Dessa fungerade som en brygga för att vidarebefordra lärdomar från den muslimska världen vidare till Europa.

Vid sidan av den materiella och kulturella blomstringen var det framväxten av en tolerant religiositet, som var kännetecknande för al-Andalus. Sammantaget gjorde utvecklingen i al-Andalus det möjligt att ta till vara de individuella kvaliteterna hos alla andalusier. Det ledde i

sin tur till framväxten av ett inkluderande samhällsklimat som välkomnade alla andalusier oavsett religiös tillhörighet. Det rika kulturella livet i al-Andalus gick tvärs igenom alla religiösa grupper och begränsades inte till en enskild religiös sammanslutning. Det var framväxten av denna kulturella tradition som gjorde det möjligt för människor med olika bakgrunder att känna sig delaktiga i den andalusiska kulturen, det vill säga att de inte såg någon motsättning i att vara andalusier och muslim, jude eller kristen.

Författaren Nathan Shachar (f. 1951) skriver i sin bok, *Den gåtfulla passionen. Essäer om den spanska världen*, att när man tar sig an de litterära verken från al-Andalus under perioden mellan 750–1000 finner man inte minsta fläkt av någon känsla av vantrivsel i exiltillvaro eller irredentism*

Muslimerna såg på al-Andalus som sitt hem. Muslimska hovpoeter prisade al-Andalus växter, vattendrag, dofter och liv med samma inlevelse som deras föregångare i olika delar av det islamiska riket spelade på ökengeografins eller andra former av närliggande miljöers strängar.

Inkludering i den andalusiska, moriska, kulturen gällde såväl kristna som judar. Detta framgår inte minst av de vittnesmål som visar hur icke-muslimer kände tilldragelse till den moriska kulturen, det arabiska språket, morisk litteratur, musik och konst. På 850-talet, drygt ett sekel efter muslimernas maktövertagande, beklagar kyrkofadern Paul Albar (Paulus Alvarus) (800–861) att de kristna inlemmats i alltför stor omfattning i den moriska kulturen. Han skriver att unga kristna inte kan studera sin heliga skrift på latin. På 900-talet gick en synod så långt att de lät översätta kompendier och katekeser till arabiska för att kristna noviser och seminarister ska kunna tillgodogöra sig dessa texter. Språkforskaren Maria Rosa Menocal (1953–2012) understryker i sin bok *The Ornament of the World: How Muslims, Jews and Christians Created a Culture of Tolerance in Medieval Spain* att det var kombinationen av politisk stabilitet, ekonomisk tillväxt och religiös tolerans som lade grunden för det andalusiska fenomenet. Hon skriver att det kanske mest framträdande för utvecklingen i al-Andalus var morernas toleranta religionsuppfattning som bidrog till att främja samexistensen mellan olika religiösa grupperingar under muslimskt herravälde. Det var den religiösa toleransen som gjorde det möjligt för människor med olika bakgrunder och religionstillhörigheter att ta till sig den moriska kulturen. Långa perioder av politisk stabilitet skapade, enligt Menocal, ett samhällsklimat som gjorde det möjligt att värna om religiös tolerans. Parallellt med detta skapade utveckling av handeln, hantverket och jordbruket ytterligare incitament för att värna om samexistensen. Menocal understryker dock att den allra viktigaste faktorn som möjliggjorde den fredliga samexistensen var islams bestämmelser om Bokens folk.

Det andalusiska fenomenet under den muslimska eran naggades i kanten mot slutet av 1000-talet. Det sammanföll med att den kristna återerövringen, la Reconquista, startade under denna period och de kristna tryckte muslimerna tillbaka i olika omgångar. Utvecklingen berodde också på sammanbrottet i kalifatet i Córdoba som innebar att den politiska sammanhållningen inom det muslimska lägret upphörde och ersattes av destruktiv rivalitet som pågick mellan olika maktcentra runt om i al-Andalus. Intressant att notera är att även under den här perioden gick lojaliteterna kors och tvärs över religionsgränserna.

** Med irredentism avses politiska strävanden hos etniska minoriteter att frigöra det territorium som de bor på inom en stat för att förenas med en annan stat, där den egna etniciteten utgör majoritet.*

Det hände till exempel att muslimska och kristna furstar ingick allians mot en tredje muslimsk eller kristen furste. Ytterligare en faktor som bidrog till att den andalusiska modellen nedmonterades var att bokstavstroga och ortodoxa grupper från Nordafrika, som exempelvis al-Moraviderna (1089–1145) och al-Mohaderna (1147–1212), tog över styret i delar av al-Andalus. Dessa var inte bara restriktiva och intoleranta mot icke-muslimer utan motarbetade i ännu högre grad den toleranta och pragmatiska formen av islam som hade utvecklats i al-Andalus fram till mitten av 1000-talet. En bra indikation på detta är införande av mer restriktiva och bokstavstroga tolkningar av islam samt deras angrepp på den vetenskapliga och filosofiska traditionen i al-Andalus. Ett tydligt exempel är nedbränningen av biblioteket i Còrdoba 1120. Det var också under denna period som den kände muslimske filosofen och domaren Ibn Rushd/Averroës (1126–1198) utsattes för allt större restriktioner och förföljelser som så småningom ledde till att han landsförvisades ur al-Andalus för sina alltför rationalistiska tolkningar av islam och Aristoteleskommentarer.

Det definitiva slutet för det andalusiska fenomenet kom när de sista muslimska makthavarna besegrades av los reyes católicos – de katolska monarkerna Ferdinand (1452–1516) och Isabellas (1451–1504) arméer. Som en skarp kontrast till utvecklingen under den muslimska eran visade de kristna makthavarna resolut intolerans mot såväl judar som muslimer. Redan 1492 tvingades judar bort från Spanien. Många judar emigrerade under denna process. De spreds i Nordafrika, Östeuropa och en del tog sin tillflykt till det osmanska riket och den blivande metropolen Istanbul. Judarna mottogs med öppna armar i Istanbul eftersom de förde med sig uppskattade hantverks- och handelsskickligheter. Än idag finns judar och judiska monument och synagogor som grundades av judar som lämnat al-Andalus, kvar i Istanbul.

I början av 1500-talet förbjöds islam i Spanien och muslimer, de så kallade los moriscos, ställdes inför valet att antingen låta sig tvångsdöpas till kristendom eller deporteras. En stor grupp muslimer och judar emigrerade, men av dem som valde att stanna rannsakades ett stort antal för att vara så kallade låtsatskristna av den spanska inkquisitionen. Närmare 2000 personer brändes på bål anklagade för att ha varit låtsatskristna. Det fanns inga andra skäl för den sekteristiska/religiösa rensningen än att de utdrivna var muslimer eller judar. Det enda som skilde dessa spanjorer från kristna spanjorer var just det faktum att de var muslimer eller judar. De flesta av de utdrivna så kallade moriscos som drevs ut från Valencia, Granada eller andra orter i Spanien kände inte någon religiös eller etnisk gemenskap med nordafrikaner dit de skickades.

Under flera århundraden rådde ett antimuslimskt patos i Spanien. Allt som påminde om islam skulle raderas bort. Utom en rad arkitektoniska mästerverk som exempelvis moskén i Còrdoba eller palatset i al-Hambra omfattade avislamiseringen allt från fördrivning av muslimer, till bränning av tusentals arabiska böcker på bål, beordrat av Toledos ärkebiskop Francisco Ximénez de Cisneros (1436–1517), förbud mot att tala arabiska och rivning av offentliga badinrättningar som sågs som en symbol för muslimska traditioner.

Konfessionella enheter

Ett annat historiskt exempel för en förmodern pluralism och religionsfrihet är från osmanernas rike och deras expansion mot sydöstra Europa som gjorde att deras rike

inkluderade en stor befolkningsgrupp som inte var muslimer. Detsamma gällde deras nya huvudstad Istanbul som under lång tid beboddes av fler icke-muslimer än muslimer. Osmanerna gjorde en egen tolkning av bestämmelserna om Bokens folk, som de kallade millet-systemet. Det innebar att människor tillhörande olika konfessioner som levde under deras herravälde bildade var sin millet, en sorts etnisk-religiös "nation". Systemet tillkom av den enkla anledningen att människor tillhörande olika konfessioner levde under osmanskt styre och Osmanerna ville skapa ett administrativt system för att styra dessa. Millet-systemet gav de icke-muslimska etniska och religiösa grupperna långtgående självständighet, och deras inre angelägenheter sköttes av respektive konfessions bestämmelser. Överhuvuden för dessa administrativa system, milletbashi, var ansvariga för att hålla ordningen i den egna enheten men också för att se till att de betalade sin extraskatt. Millet-systemet skapade strukturer för de berörda etniska och konfessionella gruppernas inbördes relationer. Det utgjorde också en administrativ kanal varigenom statsmakten upprätthöll sina kontakter med undersåtarna. Millet-gruppernas överhuvud representerade sin grupp inför staten. Det var först när minoriteterna hamnade i konflikt med muslimska osmaner eller statsmakten som osmansk lag tillämpades. Muslimerna i riket delades i sin tur in i olika samhällsklasser med olika underkategorier. De som hade störst politiskt inflytande tillhörde militären och rättslärdar, medan de som utgjorde den ekonomiska basen för staten tillhörde folket, ri'aya. Den senare gruppen tillhörde dock olika skrå om de bodde i städerna, eller bönder om de bodde på landsbygden. Varje grupp och skrå hade sina överhuvud som skötte kontakterna med statsmakten. Osmanerna hade också utvecklat en sofistikerad byråkratisk process varigenom alla undersåtar genom särskilda petitioner kunde skicka sina önskemål, frågor och klagomål till makthavarna. Millet-systemet var en modell som byggde på diskriminering av icke-muslimer, eftersom dessa inte hade samma rättigheter som de muslimska undersåtarna. Systemet avskaffades först 1839, som ett led i en reformering av riket. Denna reform, som ingick i det så kallade Tenzimat-reformerna, avsåg att garantera alla medborgares lika rättigheter, oavsett religiös tillhörighet.

Om det inte fanns protester från de religiösa ledarnas sida mot millet-systemet var de rättslärdar desto mer skeptiska till det skattesystem som osmanerna införde i de kristet dominerade områdena i framför allt Balkanregionen. Skattesystemet innebar att kristna undersåtar/familjer skulle lämna en av sina minderåriga söner till osmanerna som en sorts blodskatt. Pojkarna togs ifrån familjerna och fördes till de utbildningsanstalter som hade skapats för dessa barn. Genom utbildningen och den nya uppfostran som de utsattes för genomgick pojkarna en osmanisering och tvångskonvertering. Utbildningen skulle förbereda pojkarna för de militära, administrativa och diplomatiska apparaterna i riket. Ett antal av dessa pojkar nådde mycket höga positioner i de osmanska hoven. Systemet avskaffades i slutet av 1600-talet på grund av de religiösa ledarnas hårda motstånd. Dessa dömde ut systemet som lagvidrigt, då det stod i skarp kontrast till bestämmelserna om Bokens folk, framför allt regleringar mot att skilja barnen från deras föräldrar. Detta ansågs stå i konflikt med islam.

I Persien som inhyste betydligt färre religiösa minoriteter jämfört med det osmanska riket ser vi en liknande tendens. I början av 1600-talet och under den safavidiske kungen Shah Abbas I era (1588–1629) flyttades en stor grupp armenier till Persien och dåvarande huvudstaden Isfahan. Anledningen var att safaviderna ville utveckla sin handel med utlandet

och armenierna ansågs vara skickliga i handel, hantverk och bankverksamhet. Ännu en orsak bakom inflyttningen av en stor grupp armenier var att den dåvarande safavideske kungen Abbas I var känd för sin paranoia. Han litade inte på sina närmaste och anlidade armeniska krigare som en elittrupp som skulle försvara honom.

Som en ny etnisk-religiös minoritet räknades armenierna i gruppen Bokens folk och tillerkändes religionsfrihet. I likhet med judar och kristna assyrier, som fanns i landet sedan tidigare, åtnjöt de liknande rättigheter. Armenierna fick sköta sina inre angelägenheter i enlighet med sina egna lagar och regler. De åtnjöt en sorts självstyre och i likhet med den osmanska modellen hade de ett överhuvud, en kalantar, som fyllde ungefär samma funktion som osmanernas milletbashi. De var länken mellan den etnisk-religiösa gruppen och de muslimska makthavarna. Armenierna fick en ganska gynnad ställning i Persien för de tjänster som de kunde erbjuda den persiske kungen. Detta var också anledningen till att den persiske kungen donerade pengar vid bygget av en stor armenisk katedral i staden Isfahan, S:t Josefkatedralen.

Gemensamma sanningar

Ännu ett historiskt exempel på förmodern pluralism och religionsfrihet baserad på tolkningarna av regelverken kring Bokens folk finner vi i mogulriket i Indien (1526–1857). Mogulhärskarna som var muslimer kom att styra över ett rike vars befolkning till största delen bestod av icke-muslimer. Förutom hinduer fanns kristna, zoroastrier (parser) och hela den rika mångfalden av religioner som av hävd funnits på den indiska subkontinenten. Under lång tid förde mogulhärskarna en restriktiv politik mot andra religioners följeslagare. Kungen Akbar (1542–1605) förde dock en inkluderande politik som präglades av pragmatiskt tänkande. Med erfarenheterna från sina förfäders exkluderande politik, som väckt starkt motstånd, och influerad av den sufiska traditionen hanterade han muslimernas minoritetssituation i riket på ett helt annat sätt. I stället för sekterism lade han grunden för en politik som tog vara på de gemensamma sanningarna som finns i olika religioner. Akbar strävade efter en utjämning mellan de olika religiösa grupperna, och då framför allt mellan de största religionerna, hinduism och islam. Hans religionspolitik gjorde det möjligt för icke-muslimer, däribland hinduer, att efterleva olika religiösa påbud, ha egna tempel eller bära religiösa symboler. Bristande respekt för andra religioner var för honom liktydigt med bristande respekt för Gud. Han uppmuntrade till dialog mellan religioner och bjöd in företrädare för islam, hinduism, kristendom, judendom, zoroastrism, sikhism och andra att delta i religionsdiskussioner i den särskilda lokal som han inrättat för detta ändamål 1575 i staden Fatehpur Sikri i dagens Indien, ett hus för bön och bedjande, Ebadat khane. Han ville utveckla en sorts förnuftsorienterad religionstolkning som samtidigt var inspirerad av islamisk mystik. Målet var att ta fasta på gemensamma och grundläggande moraliska normer och sanningar. Det handlade om sammansmältande tendenser i en religionstolkning som skulle höja blicken över sekteristiska gränser.

Akbar ämnade motarbeta varje form av intolerans oavsett vilken religiös gruppering eller tolkningstradition som stod bakom den, och kunde därför rikta kritik exempelvis mot en intolerant och exkluderande tolkning av islam samtidigt som han angrep behandlingen av de kastlösa i enlighet med kastsystemet inom hinduismen, vilket fått fotfäste också bland muslimer. Akbars toleranta religionspolitik fick genomslag också på andra områden. Religiös tillhörighet blev inte längre avgörande för betalning av skatt. Han avskaffade den shariabaserade extraskatt, som icke-muslimer skulle betala till staten. Detta var en åtgärd som ogillades av de mer traditionella muslimska krafterna, sunnitiska rättslärda, i riket. Han

minskade de sunnitiska rättslärdas inflytande över en rad olika områden, däribland relationerna med andra religiösa grupperingar, vilket gjorde det möjligt för honom att ingå allianser med den mäktiga hinduiska adeln. Ett annat område gällde tillsättning av tjänster i statsförvaltningen, administrationen och armén: i stället för religionstillhörighet var det den personliga dugligheten och meriterna som skulle bli avgörande vid tillsättningar. Det fick till följd att många icke-muslimer, inte minst hinduer och zoroastrier, fick anställning inom statsförvaltningen och armén. Till skillnad från osmaner och safavider, som skapade isolerade och av varandra oberoende öar av halvsjälvständiga minoritetsgrupper utifrån bestämmelserna om Bokens folk i islam, följde Akbar en egen strategi. Han gav uttryck för en sorts toleranstanke som var unik i sitt slag, i det att han luckrade upp gränsdragningarna mellan människor på grund av deras religionstillhörighet. Denna toleranstanke är visserligen inte densamma som den moderna toleranstanken, som bygger på individuella fri- och rättigheter, men kan däremot ses som en väg bort från de tidigare beprövade modellerna i osmanernas och safavidernas samhällssystem. Islams minoritetsställning i mogulernas rike kan ha spelat en avgörande roll för denna utveckling. Under de dryga tre hundra år som mogulerna styrde över den indiska subkontinenten utgjorde muslimer en minoritet av rikets befolkning.

Kung Akbar kunde konstatera att den exkluderande politik som hans förfäder och till en början han själv fört inte hade varit så lyckosam. Han besteg tronen blott fjorton år gammal och följde till en början i stort sett sina förfäders politik som hans förmyndare dikterade för honom. Han kunde dock med tiden utvärdera den och inse hur kontraproduktiv den var och valde i stället den pragmatiska och realpolitiska linjen. Till Kung Akbars pragmatiska drag kan också läggas hans tydliga maktpolitiska ambitioner. Hans politik var bättre lämpad att bygga allianser än vad den restriktiva och exkluderande politiken var. Den relativa stabilitet som rådde under hans tid kan ses som ett resultat av att kungen valde en ny kurs. Valet sammanföll med ekonomisk utveckling och tillväxt. Konst- och kulturlivet utvecklades under Akbars och hans efterträdares tid. Miniaturmålning och arkitektur hör till områden som upplevde ett stort uppsving under mogulernas era. Akbars efterträdare, sonen Jahangir (1569–1627) och sonsonen Shah Jahan (1592–1666) fortsatte i hans fotspår, men denna utveckling avstannade efter att en av Shah Jahans söner, Aurangzeb (1618–1707), tog över makten med stöd av traditionalistiska sunnitiska rättslärdas som ogillade Akbar och hans efterträdares inkluderande politik. Aurangzeb återföll i de tidiga mogulhärskarnas restriktiva politik. Han återinförande exempelvis den extraskatt som icke-muslimer skulle betala. Hans exkluderande politik ökade motsättningarna mellan hinduer och det moguliska styret liksom mellan övriga etniska och religiösa grupperingar. Riket blev alltmer instabilt och en tid av inbördes stridigheter tog vid som inte upphörde förrän riket upplöstes av engelsmännen 1856, som koloniserade Indien.

Avslutning

En tillbakablick på islams historia visar att tolkningarna och tillämpningarna av bestämmelserna om Bokens folk har varit ytterst varierande. Tillämpningarna har pendlat mellan en inkluderande hållning, som har skapat förutsättning för en förmodern pluralism och en sorts samexistens där man skulle respektera varandras olikheter i fråga om trostillhörighet och en mycket restriktiv och begränsande hållning. De som tillhörde Bokens folk hade möjlighet att följa egna rättsliga traditioner. Detta visar att bestämmelserna om Bokens folk har haft stor potential för att kunna ge legitimitet, i det här fallet religiös sådan, åt en förmodern

toleranstanke. Samtidigt visar de historiska exemplen det här systemets bräcklighet. Den någorlunda inkluderande politiken kunde snabbt lämna plats för en mer restriktiv exkluderande politik när konstruktörerna och i vissa fall eldsjälarna föll bort. Den förmoderna toleranstanke och dess pluralism tillhör en förgången era. Den byggde visserligen på att man skulle respektera varandra, men denna respekt förutsatte att en religiös tradition, nämligen den muslimska, skulle behålla en ledande ställning.

Förutom utvecklingen i Indien under Kung Akbars och hans söners tid var det inte tal om jämställda villkor. De som tillhörde Bokens folk, dhimmi, skulle betala en extraskatt för att åtnjuta de muslimska makthavarnas skydd. Till detta ska läggas en rad diskriminerande rättliga bestämmelser som gjorde att muslimska män kunde gifta sig med kvinnor som tillhörde Bokens folk, men inte tvärtom. Muslimer kunde äga slavar tillhörande Bokens folk, men inte tvärtom. Detta visar att hela systemet trots allt byggde på en åtskillnadstanke som utgick från religiös tillhörighet som en grund för distinktion mellan människor. De som uppfyllde dessa villkor kunde emellertid leva tämligen trygga.

Tillståndet för icke-muslimer som levde i muslimskt dominerade områden skilde sig markant från muslimernas situation i det kristna Europa som över huvud taget inte erkände deras religion. Jämfört med sin tids synsätt, exempelvis villkoren för trossamfund i det förmoderna och även det tidigmoderna Europa var den muslimska traditionen mycket mer inkluderande. Man skulle nästan tillåta sig använda begreppet progressiv i detta sammanhang då den muslimska traditionen inte avfärdade andra religiösa gruppers rätt att få finnas till och verka i samhället. Den förmoderna toleranstanke byggde trots allt på religiös tillhörighet. De rättigheter som man kunde åtnjuta utgick från ett så kallat container-perspektiv. Det vill säga att varje människa hade sin bestämda plats i en konfession och kunde leva i enlighet med dess rättssystem, då det erkändes av de muslimska makthavarna. I praktiken innebar den förmoderna toleranstanke att man inte skulle stå i vägen för andra trossamfund och deras rättstradition. Inom ramen för dessa förutsättningar garanterades man en sorts religionsfrihet.

Trots alla fördelar som den muslimska toleranstanke hade jämfört med sina samtida religiösa system hör den till den förmoderna eran och ligger därmed långt ifrån den moderna medborgartanken som sätter de individuella rättigheterna i centrum och som jämställer alla människor oavsett deras religionstillhörighet eller andra tillhörigheter. De olika tillämpningarna av bestämmelserna av Bokens folk under islams historia visar emellertid att tolkningen av islams rättsliga traditioner är kontextberoende, det vill säga att tolkningen och tillämpningen av dessa regelsystem inte har skett i något vakuum. De har snarare varit påverkade av exempelvis omgivande sociala, politiska och historiska omständigheter. Samtida muslimska teologer och tänkare som arbetar för att skapa harmoni mellan tolkningen av islams rättsliga traditioner och det moderna samhällets förutsättningar pläderar för nya tolkningar som står i samklang med den samtida kontexten och de förändrade legala, rättsliga, sociala, kulturella och ekonomiska strukturerna och förutsättningarna. Detsamma gäller den nya människosynen som utgår från människors lika värde oavsett religiös trostillhörighet, kön eller andra grunder. Dessa nytolkningar utgår från liberalteologiska, antropocentriska, teleologiska eller diverse andra utgångspunkter och perspektiv. En gemensam nämnare för alla dessa nytolkningar är att de inte vill fastna i de historiska tillämpningarna och tolkningarna av de rättsliga traditionerna, utan vill ta fram nya tolkningar. I det här fallet rör det sig om en nytolkning av själva idén om tolerans och pluralism och respekten för människans person som ligger latent i bestämmelserna om

Bokens folk. Denna tolkning måste dock frigöras från de historiska tolkningarna och stöpas om i enlighet med en modern människosyn som erkänner alla människors lika värde. Man skulle kunna karaktärisera dessa nytolkningar – med hjälp av den tyske filosofen Jürgen Habermas terminologi – som räddande översättningar av religiösa urkunder. Dessa räddande översättningar är olika försök att besvara modernitetens och det postsekulära samhällets utmaningar. Utgångspunkten är att bejaka de nya förutsättningarna för att därigenom bejaka de islamiska idétraditionerna som finns på en makronivå. Det är ett arbete som bygger på att skapa harmoni mellan centrala begrepp i islams teologiska och rättsliga traditioner och det moderna förnuftet. Dessa räddande översättningar sker till ett språk och dess tillhörande terminologier, begreppsapparater, normsystem och övernationella rättssystem, som är gemensamma för muslimer, människor som bekänner sig till andra religiösa traditioner och sekulära.